

«ЕНЕОЛІТИЧНІ» ІДОЛИ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ: ПАРАДОКСИ ДАТУВАННЯ

У статті розглядається хронологія українських степових та лісостепових статуарних пам'яток класу ідолів, які традиційно пов'язуються з добою енеоліту - ранньої бронзи. Аналіз ідолів за технологічними, морфологічними, іконографічними та стилістичними особливостями вказує на необхідність перегляду питання про час формування традиції масового виготовлення та використання у поховальній обрядовості цієї категорії пам'яток.

Визначення хронологічної позиції найдавніших кам'яних ідолів українського Надчорномор'я є не стільки нагальною джерелознавчою проблемою, як важливим історико-культурним репером, що позначає якісні зміни в родоплемінних суспільствах з відтворювальним господарством, які перебували на стадії повільної трансформації у стратифіковані передцарівні спільноти.

Одне з перших наукових обґрунтувань «соціального» навантаження, характерного для комплексів з мегалітичними пам'ятками, було зроблено К. Ренфр'ю (підкреслимо, що до нього ця теза сприймалась цілком аксіоматичне) [1]. Власне К. Ренфр'ю належить чи не перший аналіз процесів, притаманних спільнотам, які вдавалися до подібної ірраціональної поховальної практики (тисячі кубометрів земляних насипів) та фіксування в камені монументального образу (складного синкретичного антропоморфно-бестіарного образу, який з часом набуває все більш окреслених людиноподібних рис) [2].

Слід відзначити, що джерелознавство українських статуарних пам'яток ніколи не мало достатньо переконливих даних щодо походження «енеолітичних» ідолів. Сумною особливістю вивчення цієї групи (за запропонованою нами класифікацією - класу) статуарних пам'яток є відсутність належних якісних публікацій, які б давали змогу досліджувати порушені питання [3]. До певної міри виняток становлять публікації Федорівського ідола [4].

Однак питання про можливі шляхи їх формування та час виникнення набуває все більшої актуальності у зв'язку з поширенням ідеї про домінуючу та вирішальну роль ментальних факторів для визначення походження та основних контурів давніх етносів, рівня їх соціокультурного розвитку [5].

Як відомо, «пізні» риси українських найдавніших ідолів ніколи спеціально не аналізувалися, хоча автори публікацій цих пам'яток у різні роки неодноразово їх відзначали. В цьому контексті цікаво нагадати коментарі П. Курінного в першій публікації білогрудівських стел, де автор не виключає можливість датування цих статуарних пам'яток, відповідно до знайденого комплексу, добою пізньої бронзи [6].

Наприкінці 50-х років минулого століття традиційний погляд на пам'ятки класу ідолів як втвори кіммерійського часу було досить рішуче відкинуто, однак дослідники українських степових та лісостепових пам'яток продовжували фіксувати та відзначати особливості, що суттєво «омолоджували» об'єкт дослідження [7].

Звернімося до феномену Керносівського ідола. Дослідники виділяють щонайменше 5 ознак його пізнього походження.

1. Морфологічні особливості: блочна форма заготовки, доволі видовжені пропорції, що наближують цю пам'ятку до євразійської степової скульптури передкіфського часу.

2. Технологічні особливості: використання трикутного інструмента на кшталт трикутного долота, клеця або чекана [8].

3. Композиційні особливості: чотирибічне зображення, точніше, об'ємне, оскільки розміщується навіть на гострих гранях пам'ятки.

4. Іконографічні особливості: зображення холодної колючої зброї, насамперед ножа (можливо, ножів). На жаль, дефекти зображення не дозволяють впевнено визначити тип ножа з фронтальної поверхні ідола. Але, на думку фахівців з давньої металургії, форми керносівських сокир добре зіставляються з сокирами відповідно бородинського та колонтаївсько-костромського типів [9,10].

Ймовірно, «загадковий» ложкоподібний предмет, що наче звисає праворуч з поясу в нижній частині тильної поверхні ідола, є також ножем, але в чохлі. Аналогічними є зображення на так званих «олених камнях» карасукської доби [11].

5. Композиція орнаментальних зон, що не має аналогів у кераміці ямної культури, але добре відома в культурах доби пізньої бронзи Євразії, особливо окремі елементи орнаменту, а саме: щільний зигзаг і специфічний меандр.

6. Іконографічні особливості антропоморфних персонажів сюжетних сцен та їх стилістика [11, 13].

Для дослідження часу створення Керносівського ідола визначальним є час поширення сюжетних сцен, насамперед «священного шлюбу» та «священного полювання», а також іконографічні та стилістичні особливості персонажів цих сцен. У літературі відзначалися дві різні традиції зображення персонажів на мегалітичних пам'ятках Євразійського степу часів енеоліту-бронзи [12]. На Керносівському ідолі чоловік та жінка зі сцени «священного шлюбу» за своїми розмірами та пропорціями однакові. Такого ж розміру мисливець (або пастух) з Федорівського сюжету «священного полювання».

Стилістичні та композиційні особливості орнаменту й «сюжетних сцен» кам'яних ідолів, на нашу думку, свідчать про їх належність до різних культур доби енеоліту - пізньої бронзи. Найранішими серед них є ідоли стелоподібних форм приземкуватих пропорцій з двобічною композицією, а саме: Наталівка, Старі Трояни, можливо,

Сватово. Пізньою групою ідолів, на наш погляд, є ідоли типу Казанки, Керносівка, Федорівка, Верхньоріченськ (Верхоріччя).

Найінформативнішими та водночас найбільш складними щодо їх датування є ідоли. Згадані зображення відомі нам лише на двох стелах з Керносівки та Федорівки. Одна категорія зображень, що ще майже не привертала уваги, - це малюнки хвостатих антропоморфних істот у складі певних сюжетних композицій. На Керносівському ідолі з лівого боку викарбовано повернену на 90 градусів від основної вертикальної осі монумента сцену «священного шлюбу». Головний персонаж сцени - чоловік зображений з хвостом та великими гіпертрофованими долонями рук. Так само збільшені руки у жінки, що зображена у позі «оранти». На Верхньоріченському ідолі головні герої (також чоловік та жінка) зафіксовані у так званому «фертовому» стилі. Подібні зображення датуються в Дагестані та Північній Осетії в діапазоні IX-IV ст. до н. е. [13].

За всієї умовності такого підходу до датування позакомплексних статуарних пам'яток українського Надчорномор'я мусимо зважити на безперечну іконографічну та стилістичну тотожність персонажів сюжетних сцен Керносівського, Федорівського та Верхньоріченського ідолів образам металопластики Передкавказзя та Кавказу. Попри всі закони датування ігноруються пізні морфологічні, технологічні та іконографічні риси певної групи надчорноморських ідолів, а їх хронологічна позиція визначається за сумнівними аналогіями.

1. Renfrew K. to Search of the Indo-Europeans- London, 1989- 111 p.
2. Довженко Н. Д., Саук В. М. О двух традициях в евразийской монументальной скульптуре в эпоху энеолита-бронзы // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. - К.: Наук, думка, 1987.
3. Щепинский А. А. Новая антропоморфная стела эпохи бронзы в Крыму // СА.- 1958.- № 2.- С. 11; Куриний П. П. Білогрудівські стели // Записки ВУАК- К., 1930- С. 15-16; Даниленко В. М. До кіммерійської проблеми.- Археологія.- 1951.-Т. V.-С. 11-18; Формозов А. А. Эпический сюжет в причерноморском искусстве бронзового века // КСИА.- 1970.-№ 123.-С. 48-50; Крылова Л. П. Керносковский идол(стела) // Энеолит и бронзовый век Украины.- К., 1976.- С. 142-148.
4. Супруненко А. Б. Антропоморфная стела эпохи раннего металла из Полтавской области // СА-1991.—№ 3.-С. 11.
5. Павленко Ю. В. Этнос как социальная система // Новые методы археологических исследований.- К., 1982.- С. 40-61.
6. Куриний П. П. Вказ. праця.- С. 11-13.
7. Членова А. А. Оленине камни как исторический источник.- Москва, 1987.-С. 113-115.
8. Крылова Л. П. Керносковский идол(стела) // Энеолити бронзовый век Украины.- К., 1976-С. 42-Рис. 4, 1, 2.
9. Dei di pietra. La grande statuaria antropomorfa nell'Europa del III millennio a. C.-Aosta, 1998.-P. 17-19.
10. Корневский С. Н. Культ стопы у племен юга Восточной Европы и Предкавказья в эпоху энеолита и бронзы (археологические источники и некоторые вопросы развития древних верований) // Погребальный обряд. Реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений.— Москва: Восточная литература РАН, 1999.- С. 54-74.
11. Новгородова Э. А. Мир петроглифов Монголии.- М., 1984.- С. 34-38; Кубарев В. Д. Антропоморфные хвостатые существа Алтайских гор // Антропоморфные изображения-Новосибирск, 1987.- Рис. 3.- С. 164; Кубарев В. Д. Древние росписи Каракола.- Новосибирск, 1988.— Рис. 21, 56.
12. Довженко Н. Д. К проблеме реконструкции системы идеологических представлений у племен Степного Причерноморья в эпоху палеометалла // Проблемы історії та археології давнього населення Української РСР.- К., 1989.- С. 66-67; Телегін Д. Я., Потехина І. Д. Антропоморфні стели в Україні.- К., 1999.- С. 3-4.
13. Ghirshman R. Perse (Proto-iraniens, Medes Achemenides).- Gallimard, 1963- P. 21, 30, 38.- Ges. 20, 32, 48; Морковин В. И. Культурная пластика Кавказа // Новое в археологии Северного Кавказа- Москва, 1986.- С. 74-123.

N. Dovzshenko

«ENEOLITHIC» IDOLS OF STEPPE UKRAINE: CHRONOLOGICAL PARADOX

The paper contains a critical recapitulation of the problems concerning the chronology of the so-called eneolithic Ukrainian idols. Relics of this type of stone monuments are dated to the late 4th and early 3d Millennium B. C. Some iconographical and stylistic analogies to the characters from Kernosovka, Fedorovka, Verkhorichya and Kazan/cy idols were found among Caucasian metal plastic.